

Tarih Okulu
Ocak-Nisan 2010
Sayı VI, 187-201.

İSMÂİLÎLER: BİR CEMAAT İNCELEMESİ*

Peter B. CLARKE
Onur Kutlu ŞENTÜRK**

Bölüm I: Arka plan

İsmâîlîler, Ortodoks İslâm'ın merkezî ilkelerine bağlı kalmamakta, ancak Hz. Muhammed'in kesin peygamberliğine inanmaktadırlar. Bundan dolayı, İsmâîlîler, “heterodoks, inançsız ve İslam dışı” olarak sınıflandırılmıştır.¹ İmam ile ilgili itikatlar İsmâîlîlikte en önemli pozisyonu işgal etmektedir. Tarihsel ve bilimsel veriler, İsmâîlî cemaatleri tarafından İmam'ın en önemli önceliği olan Kur'an'ın içsel ve gizli anlamını yorumlama (Tevîl) otoritesini korumak ve açıklamak için kullanılmıştır. İsmâîlîler, (Hz.) Muhammed'in kendi devrinde ve inanç bütünlüğü içinde yaymadığı, ancak “(Hz.) Ali b. Ebû Tâlib ve onun soyuna” miras bırakılan yaygın Şîî inancını onaylamaktadırlar. Bununla beraber İsmâîlî imamlar, (Hz.) Muhammed'in damadı olan (Hz.) Ali'nin soyundan olduklarını iddia etmektedirler.

İsmâîlîizm'in karakteristik bir özelliği şudur ki, İmam gerçektir (zahiridir) ve içinde yaşanılan zamana aittir. Davûdî Bohralar ve İsnâ-‘aşerîyye gibi diğer Şîî gruplar ise İmamın gizli olduğuna inanmaktadırlar. Buna ilaveten, İsmâîlîliğin karakteristik yapısı iki doktrin fikri üzerine kurulmaktadır –

* Peter B. Clarke, “The Ismailis: A Study of Community” *The British Journal of Sociology*, Vol. 27, No. 4 (Dec., 1976), pp. 484-494

** Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. Bu çevirimizi incelemeye zaman ayırarak değerli görüş ve yönlendirmelerini esirgemeyen danışmanım sayın Prof. Dr. Cüneyt Kanat'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

¹ İslâm'daki “heterodoks” ve “ortodoks” tanımlarının daha iyi anlaşılabilmesi için G. E von Grunebaum *Modern Islam*, New York 1964, ve *Classical Islam*, George Allen & Unwin, 1970. Benim bu konudaki analizim için “*The Ismaili Khojas: a Sociological Study of an Islamic Sect. Londra Üniversitesi, Haziran, 1974*” adlı tezimde bölüm II'i inceleyiniz.

ezoterik (Bâtınî/İçsel anlam) ve görünür anlam (Zâhiri). İmam tek başına ezoterik doktrinin bütün bilgisine sahiptir.

İsmâîlîliğin uzun ve renkli bir tarihi vardır.² Ancak Londra'daki İsmâîlî cemaatini konu edinen bu makalenin kapsamında yalnızca ilgili birkaç faktöre değinilecektir. Modern İsmâîlîliğin yapısını ve gelişimini anlayabilmek için iki şey hayati önem taşımaktadır.

1840 yılında I. Ağa Han ve XLVI. İsmâîlî İmamı, saltanata karşı başarısız bir isyandan sonra İran'dan kaçtı. İmam, Sind bölgesine yerleşti ve İngilizlerin II. Afgan Savaşı'nda bu ülkeyi topraklarına katmasına yardım etti. Bu sayede İmam, buradaki İngiliz vali tarafından maaş ile ödüllendirildi ve babadan oğula geçecek bir prenslik unvanı elde etti.³ Bu unvan İsmâîlîler ve cemaat için büyük bir önem taşımaktadır; bu nedenle İmam artık takipçilerinin gözünde sadece bir imam mevkiinde olmaktan ibaret değildir. Ayrıca bu unvan, İmam'a, öteki liderler ile eşit şartlar altında müzakere yapabilen bir lider vasfı katarak, diğer örgütler karşısında cemaatin saygınlığını arttırmaktadır.

Ağa Han, 1840 başlarında ilk kez Bombay'daki cemaati ile uyumsuzluğa düşerek cemaat mensupları ile karşı karşıya gelmiştir. Bu sırada otoriter ve kararlı bir liderin eksikliğinden dolayı cemaat karışık ve düzensiz bir durumdaydı. İsmâîlîlerin evlilik ve cenaze işlerinin dahi Sünnî yetkililer tarafından idare edilmesi "iç içe geçme" antlaşmasının iyi bir örneğidir. Cemaatin asıl üyeleri, toplumun paylaşımcı bir yapıda olmasını talep etmekteydiler ve İmam'a gelirlerinin onda birini bağışlama (zekât) konusu üzerine yapılan tartışmalar oldukça sıkı. 1866 yılında bir dönüm noktasına varıldı. Ağa Han, Bombay'da kendisine muhalif olan İsmâîlîlere karşı yasalar önünde bir dava açtı. Yargıç Arnold tarafından İmam lehine verilen kararın, 1924 yılında Tanzanya Yargıtayı'nda verilen başka bir karar ile birlikte Modern İsmâîlîliğin yapılandırılması ve şekillendirilmesinde çok önemli bir rol oynadığı göz önünde bulundurulmalıdır.⁴

Yargıç Arnold, İmam'ın tarihsel, hatta kültürel açıdan Bombay ve dünyanın her yerindeki İsmâîlîlerin İmam'ı olduğunu ilan etti. İsmâîlî mezhebinin toplumsal bir özelliği; karar verme yetkisinin, hiçbir vekillik sorumluluğu olmaksızın ve yasal olarak İmam'ın mutlak hükmüne

² W. Ivanow, *A Brief Survey of the Evolution of Ismailism*, Leiden, 1952 ve B. Lewis, *The Assassins*, Oxford University Press, 1967.

³ J. N. Hollister, *The Shia of India*, Londra, Luzac & Co Ltd., 1953.

⁴ J. N. D. Anderson, *Islamic Law in Africa*, Londra, 1954, s. 323

devredilmesidir. Buna ilaveten bu karara göre, İsmâîlîler iddia edildiği gibi kesinlikle Sünnî değillerdi. 1866 kararı, ayrıca İsmâîlî toplumu için örgütsel bir yapılanmayı da onaylamıştı. Yargıç Arnold cemaatin şu oluşumlardan meydana geldiğini ilan etmiştir:

(1) Cemaat: bölgedeki İsmâîlî topluluğunda yer alan bütün yetişkin erkeklerin bir konsey olarak bir araya geldikleri “dinsel örgüt”;

(2) Cemaathane: topluluğun loncası ve toplanma yeridir. Bununla beraber, bölgesel, ulusal ve taşra konseylerinde görev alan yetkililerin atanmaları İmam’ın kesin hükmü altındadır. Bu yetkililerden, kıdemli olan iki tanesi şunlardır: Muhî: cemaatin vekilharıcı; Kamarya: cemaatin saymanıdır. Bu her iki görevli de “*diuquam bene gesserint*” statüsünde, yani ömür boyu çalışmak üzere atanır.

Yukarıdaki karar (1866), 1924 yılında Tanzanya Yargıtayı’nın başında görevli bulunan şef yargıcın aldığı karar ile güçlendirilmiştir.⁵ Bu sayede, İsmâîlîler kendileri için oldukça özgün, politik ve sosyal bir örgütlenme biçimi belirlemiş oldular. Bu iki karar, birlikte, “kâr amacı gütmeyen bir teokrazi” yönetiminin belirlenmesi ve yasal düzenlemenin sağlanması konusunda ilerleme kaydedilmesini sağladı. Aynı zamanda Ağa Han’ın ilahi bir saltanat mahiyetinde şekillenmiş otoritesini destekledi.⁶ Bununla beraber, Doğu Afrika’da yapısal ve örgütsel gelişmeler görülmeye başlandı. Örgütteki konsey sistemi ve yönetim artık Kalvinizmdekine benzer şekilde etkili oluyordu. Buna göre yerel konseyler, yerel, bölgesel ve kıtasal düzeyde temsil edilmekteydi. Bu konseylerin işlevi, rutin uygulamayı İmam’ın koyduğu kurallara göre devam ettirerek toplumun refah düzeyini yükseltmek, töresel ve dinsel adetlerinin nizamını sürdürmektir. Ayrıca yerel, bölgesel ve kıtasal düzeyde mahkemeler toplumsal yapının bozulmasına karşı özellikle mücadele ediyorlardı. Toplumun dinsel meseleleri, çeşitli yayınlar ortaya koyan ve özellikle İmam’ın fermanlarını (otoriter emir demeçleri) yayımlayan, toplumun dinsel eğitimini üstlenen ve toplumsal dönüşümü sağlayan İsmaili Birliği tarafından ele alınmaktaydı.⁷

Yukarıdaki örgütlere ek olarak, sağlık, eğitim, barınma departmanları ve bir toplumsal sigorta şirketi de mevcuttu. 1966 yılında İsmâîlîleri, özellikle

⁵ a.g.e., s. 324

⁶ H. S. Morris, *Indians in Uganda*, Londra, 1968, bölüm 5 ve 6

⁷ *The 1962 Constitution of the Imamai Ismailis*, Nairobi

Doğu Afrika'da endüstriyel projelere yatırım yapmak üzere teşvik etmek için, Endüstriyel Teşvik Hizmeti (Industrial Promotion Service-I.P.S.) kurulmuştur.

Topluluğun yönetimi ve örgütün doğası, eğitim, ticari girişimcilik alanlarında ve genel manada ekonominin orta düzeyli sektörlerinde oldukça başarılı⁸ ve Doğu Afrika'da özerk/otonom, hatta bağımsız, kendine güvenli ve bazı açılardan ayrıcalıklı⁹ bir yapı yaratma eğilimindeydi. İmamlarının söylemlerinde “işadami” olarak nitelendirilen İsmâîlîler, girişimci olma ve başarıya ulaşma konusunda teşvik edilmektedirler. İmamın emri onlara şunu nasihat ediyordu: “*Kapalı bir toplum olmayın, yayılın, eğer başarılı olabilecekseniz bir çorak arazi için bile evlerinizi ve şehirlerinizi terk edin.*” İmamın bu emri gibi başka bir ferman der ki: “*Size verdiğim para kutsaldır ve büyük bir dikkatle harcanmalıdır. Ola ki harcarsanız bu bir şeyin yararına olmalıdır.*”¹⁰ “*Günlük ekonominin dinin bir parçası haline gelmesi kaçınılmazdır...*”¹¹ Bu tavsiyenin yanı sıra yatırım ve ekonomik kalkınma, sigorta, eğitim, hijyen, refah düzeyi ve sağlığın önemi ön plana çıkartılmıştır. Daha sayısız ferman, çalışma alanı ve finansal alanda rekabet mantığı ile maddi servetin maksimize edilmesi üzerinde durmaktadır. Aslında daha önce söz edilen bu mantık algısı vasıtasıyla elde edilen ekonomik kazancın takibi, neredeyse “*inancın sarsılmaz bir gerçeği*”dir; bir fermanın şu şekilde ortaya koyduğu gibi “*İnancımıza göre, sizin dinden feyz alarak yaptığınız bütün iyilikler dünyevi işlerinizde başarıya ulaşmanızı sağlar.*”¹²

İbadet açısından İsmâîlîler, mümkünse, sabah erkenden ve gün batımında olmak üzere günde iki defa Cemaat'e (Cemevi veya Camii) katılmak zorundadırlar. İsmâîlîlik ibadetin kuralcı, katı yanını vurgulamaz veya büyük ölçüde semboller ve ritüeller üzerinde durmaz. Meditasyona ise önem verilir, çünkü bu İmam'a ulaşmanın ve dua etmenin en iyi yoludur. *Kadir Gecesi* ve Ramazan ayının yirmi birinci ve yirmi üçüncü günü dışında İsmâîlîler oruç tutmamaktadırlar. Aynı şekilde Mekke'ye yapılan Hac zorunlu değildir, ancak İmam'a yapılan hac zorunludur.

İsmâîlîlerde Kur'an Sünnîlerdeki kadar önem taşımamaktadır. İsmâîlîler, İmam'da vücut bulan tanrının sözüne sahiptirler ve bu söz şu şekildedir:

⁸ E. Kjellberg, *The Ismailis in Tanzania*, Institute of Public Administration, University College, Dar-es-Salaam, 1967.

⁹ H. S. Morris, baskısı kalmamış eserinden bölüm 5 ve 6 ve E. Kjellberg, baskısı kalmamış a.g.e.

¹⁰ *Precious Pearls*, a compilation of the Imam's statements of advice, Karachi, 1954.

¹¹ a.g.e

¹² a.g.e

“İsmâîlîliğin tek ve temel prensibi, *İmam-ı Zaman (Zamanın İmamı)*’in kutsal fermanın sözüdür.”¹³ İmam’ın otoriter beyanları -ki bunlara ferman denir- İsmâîlîler üzerinde derhal etki göstermekteydi. Ayrıca İsmâîlîler sınıflara ayrılmaktadır; örneğin, inanç açısından birbirinden farklı değerlere göre sınıflandırılan ibadet şekillerine sahiptirler. “Cemaat ile kılınan namaz, tek başına kılınan namazdan yirmi yedi kat üstündür,” bu Kur’an’da sıkça yer alan bir ayettir. Ancak İmam’a ve onun yaydığı doktrinlere mutlak ve sorgusuz bir şekilde ibadet etmek, İsmâîlîlerin etik ve dini idealidir. En büyük günah itaatsizlik ve görevden kaçmaktır. İmamı tanımada ve ona itaat etmede kusur işlemek, kişinin reenkarnasyon sürecinde birtakım olumsuzlukların meydana gelmesine neden olmaktadır.¹⁴

Londra’daki İsmâîlî Topluluğu 1950’lerde kurulmuştur. 1953 – 1963 yılları arasında ise ekseriyetle, yeterlilik kazanmak ve daha sonra eve dönmek üzere İngiltere’de bulunan bir öğrenci heyeti mahiyetindeydi. Kenya, Tanzanya ve Zambiya’nın bağımsızlıklarını kazanmalarından hemen önce Büyük Britanya’ya gelen ve içlerinde İsmâîlîleri de barındıran Asyalıların sayısı artmıştır.¹⁵ Britanya tarafından göçlerin sıkı bir şekilde kontrol edilmesi, askıya alınmış olan 1968 göçü ve Asyalıların 1972 yılının Ağustos ve Kasım aylarında Uganda’dan sınır dışı edilmesi olayı, Büyük Britanya’daki İsmâîlîlerin sayısını 10.000 civarında artırmıştır.

Yukarıda bahsedilen faktörler, Büyük Britanya’daki İsmâîlîlerin toplumsal ve sosyal yapısını değiştirmiştir. Öğrenci heyetinin sayısı ise, iş yaşamında profesyonel, yarı profesyonel ve ticaretle uğraşan İsmâîlîlere nazaran azalmıştır. Ayrıca Londra cemaati, göç edenlerin sığınacağı basit bir yer olmaktan çıkıp; kalıcı ve kurumsallaşmış bir ikametgâh alanı haline gelmiştir. Bu nedenle altmışların sonu ve yetmişlerin başlarında İsmâîlî toplumunda iki değişiklik husule gelmiştir; meslekî alanda çeşitlenme ve ikametgâhın kurumsallaşarak kalıcılaşması. Bu ana kadar Londra’daki İsmâîlî cemaati Doğu Afrika’dakinden daha farklı bir manzara ile karşılaşan başlangıç aşamasındaki bir topluluktur; aynı şekilde dönüşüm sürecinde kurumları ve sosyalleşme makamları ya bozdu, ya yüzeyseldi ya da yoktu. İsmâîlî tarihinin bu aşamasında cemaatin uyum ve devamlılığını sağlayan İsmâîlîlerin cemaat

¹³ a.g.e.

¹⁴ J. N. Hollister, baskısı kalmamış eserinden sayfa 37 ve sonrası.

¹⁵ C. Duncan, *An Experiment in Non-Racialism*, Institute of Public Administration, Dar-es-Salaam, March 1963, s. 27.

bilinciydi. İsmâilî cemaatinde organik dayanışmayı sağlayan ve açıklayan modellerin yanında mekanik dayanışmayı sağlayan ve açıklayan modeller de mevcuttur; buna daha sonra değinilecektir.

Bölüm II: Cemiyet

Bu aşamada İsmâilîler had safhada bir toplumsal bilince sahiplerdi ve yüksek derecede birlik ve uyum göstermekteydiler. Bazı kişiler onların inançlarını, düşüncelerini, davranışlarını ve ibadetlerini tartışırken; İsmâilîleri asıl ilgilendiren başlangıçta objektif olmaktır. Ayrıca İsmâilîler, tartışma yaratacak kişisel önyargılara izin vermeden cemaat için konuşma girişiminde bulunmaktadırlar. Yine de Londra'daki İsmâilîlerin bir kısmı açık sözlü ve tenkit eğilimlidirler ve bu girişimin dinlerine sadık olabilmenin geçerli bir yolu olduğunu iddia etmektedirler. Eleştiriler her zaman kişisel bazda ve gizli olarak yapılır ve bunu yapanlar hiçbir müzakere olmadan cemaate katılırlardı. Bu durumun böyle olmasının nedeni, eleştiriyle lekelenmeye bağlı olarak oluşan sosyal utanç duygusu ve her ne olursa olsun İsmâilîliğin bir cemaat şeklinde örgütlenmiş olmasıdır. Bir kişinin sosyal çevre/özel yaşam döngüsünün İsmâilîlik çerçevesi içinde olması beklenir; tıpkı müstakbel eşinin ve -bir İsmâilînin tabiriyle- kız arkadaşının olduğu gibi.

İsmâilî toplumunun merkeziyetçi olmasının temel sebeplerinden bir tanesi, Cemaathâne'nin çok yönlü doğasıdır. Cemaathâne bir mescit veya camidir; aynı zamanda yönetim karargahı, sosyal merkez, konaklama merkezi, kütüphâne, iş bulma bürosu, İsmâilî derneği ve bağış merkezi fonksiyonlarına sahip olan bir kompleks bina kapsamında varlığını sürdürmektedir. Cemaatin rolü de çok yönlüdür ve cemaate katılma sebepleri çok sayıda ve karmaşık olabilir. Bir İsmâilî için, Cemaat'ın dinsel yönü ile sosyal, manevi ve maddi yönü arasında anlamlı bir ayırım yapmak neredeyse imkânsızdır; hatta kendisi bile Cemaat'e neden katıldığını tam olarak açıklayamaz. İnancın sosyal ve antropolojik boyutu her zaman ve bilinçli olarak İsmâilîliğin bir parçası olmuştur. Cemaat, çeşitli amaçlara hizmet eden bir topluluk merkezi olarak addedilmiştir. Bununla beraber Cemaat, ibadetin her zaman sosyal bir faaliyet olarak algılanabildiği bir yapıdadır. İsmâilîlere bir seanstan sonraki seansa devamlılığı sağlayan bir çeşit zamansal ve mekânsal çerçeve yaratır.

Cemaatteki ibadet ve ayinler; İsmâilîliğin özü olan mü'min ve İmam arasındaki birliğe odaklanır, zâhiri semboller ve ayinler aracılığı ile toplumun

amelini oluşturur, bu durum, Kardeşliğin Babası olarak adlandırılan İmam'a inancı ve İmam ile iletişim tecrübesini biçimlendirir. “Niyaz” ritüeli birçok İsmâîlî tarafından, kuvvetli bir birlik, beraberlik ve topluluk sembolü olarak düşünülmektedir. Niyaz ritüelinde, orada bulunan herkes aynı kaptan su içmektedir. Bu su, İmam tarafından kutsanmıştır ve bu nedenle kişi samimi olmak koşuluyla bu sudan içerse, İmam tarafından bağışlanır. Bu kabul seremonisi, “Biat” olarak adlandırılmakta ve kendi başına İmam'a bağlılık yemini gibi görünmektedir. İmam veya onu temsil eden kişi, müstakbel üyenin omzuna elini koyarak ona, bundan böyle İmam'a sadık ve inançlı bir kimse olup olmayacağını sorar.

İmam'a olan imana doğrudan bağlı olmayan bir ritüel yoktur. Aynı şey dua ve sembolik davranışlar için de geçerlidir. Her nutuk kendi içerisinde geçmiş, yakın zaman veya daha önce varlığı görülmemiş, ancak o anda ve gelecekte olabilecek durumlara dair ferman niteliği barındırmaktadır. Cemaatin kendisi; duygu, düşünce, gelenek, bağlılık, üyelik ve irade birliğinin sembolik bir dışavurumudur. Cemaat geniş bir ailenin yerini almaktadır ve müşterek olmayan bir rekabet ve/veya karmaşıklık ilişkisinin daha geniş bir toplumla buluşmasının antitezidir. Cemaat gücün merkezidir ve bu güç de İmam'ın hâkimiyeti ve otoritesinin kesin hükmü altındadır.

İsmâîlîler kan bağıyla birbirlerine bağlanan bir topluluk değildir, ancak geniş bir aile sistemi olarak görülebilir. Doğu Afrika ve Londra'daki soylar arasındaki bağlar ne kadar güçlenirse topluluk ile olan bağ da o kadar güçlenir, ancak bu durumun tersi de geçerlidir. Bununla beraber İmam, “Baba” olarak addedilir ve onun Babalık vasfı, özellikle de İsmâîlî kadınları üzerinde çok güçlüdür. Eğer İmama, onun neden bir İsmâîlî ile evlenmediğini soracak olursak, büyük bir şaşkınlıkla ondan “Bir kızın babasıyla evlenemeyeceği gibi, bir baba da kızıyla nasıl evlenebilir?” diye bir yanıt alırız.

Cemaat İsmâîlîler için çok gerekli bir köprü fonksiyonu göstermektedir. Bu bağlamda “İmanını kaybetmiş olanlar,” bir başka ifadeyle “İmam'ın önderliğini artık kabul etmeyenler” Cemaat'e eş, iş partneri, kendileriyle aynı mantaliteye sahip diğer kişiler bulma ve kendi ailelerinden haber alma umuduyla giderler. Evlilik kurumu ise daha aydınlatıcıdır. Son yıllarda-karışık evlilikler konusunda uzlaşma sağlanmasına rağmen¹⁶- 1960'ların başlarında daha az dış evlilik vakası görülmektedir. Bu durumun bir nedeni şu olabilir; bu

¹⁶ P. B. Clarke, baskısı kalmamış eserinden, s. 193 (Ek C, Tablo D).

yıllarda etrafta çok fazla İsmâilî vardır, ancak bunun tatmin edici bir açıklama olması güçtür. Evlilik çağındaki İsmâilî erkeklerin büyük çoğunluğu bir İsmâilî ile evlenmeyi tercih ederler.¹⁷ Fanatikler¹⁸ ise, bu iç evlilik tercihinin sebebini “karışık evlilikler İsmâilîliğin seyrelemesine sebep olur” diyerek açıklarlar. İlimli İsmâilîler ise böyle bir tercihin kısmen kültürel, kısmen de manevi olduğunu öne sürerler. Bunun yanında agnostik İsmâilîler, kendileri ile İngiliz kızları arasındaki kültürel ayrışım üzerinde dururlar. Ancak endogaminin (iç evlilik) başka sebepleri de vardır: Sartre’ın “başkasının yargısı” olarak isimlendirdiği sosyal sansür, egzogami (dış evlilik) ile bir teraziye koyulduğunda daha ağır basmaktadır. Biz, daha hissî bir dil kullanmaktan ya da dinin veya maddenin doğasındaki belirgin sansürleri referans vermekten ziyade, “başkasının yargısı” terimini mevzu bahis edeceğiz.

‘Egzogami’nin tercih edilmemesi, kendi içerisinde, bunun, aile ve evlilik baskısına sebep olabileceği gibi bir tereddüt barındırmaktadır. Cemaat üyelerinin yaygın bir kısmı, İsmâilî olmayan kişilerle evliliklerini uzun yıllar boyunca gizli tutmuşlardır. Her açıdan dünyanın bu kısmındaki İsmâilîlere benzeyen bir Asya kökenli Doğu Afrikalının cemaatte yapılan ayine katılmasına izin verilmediği gibi, eşi İsmâilî olmayan kadınların diğer bir kısmı da, eşi ile birlikte asla camiye gitmemektedirler. Abisinin bana anlattığına göre; genç bir İsmâilî kadın, Sünnî bir Müslüman ile evlenmeye niyetlendiği için ailesini dehşete düşürmüştür.

İsmâilî kadınların 1966-1970 arasında gerçekleşen dış evliliklerinde eşleri Hindu, İtalyan Roman Katolik, İspanyol Roman Katolik’tir. Hatta bir vakada da İsmâilî bir kız, İngiliz bir adamla evlenmiştir. Bununla beraber İsmâilî bir kızın, eşinin inancını benimsediği bir vaka olduğu gibi, İsmâilî olmayan erkeklerin de İsmâilî bir bayanla evlenmeleri durumunda en azından ismen –ismini değiştirerek, vs- İsmâilîliği benimsediği vakalar mevcuttur. 1960-1966 yılları arasında on biri kadın, dokuzu erkek olmak üzere, yirmi dolayında dış evlilik gerçekleştirilmiştir. Üstte sayılan nedenler nedeniyle dış evlilikler reddedilir. Buna ek olarak dış evlilik vakalarının çoğu kadınlar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Nispeten az sayıda olan dış evlilikler ve bu evliliklerin reddi üzerine yapılan en yaygın açıklama şudur ki; İsmâilîler, kültürel, zihinsel ve sosyal yönden, Batı’dan daha çok Doğu’ya yakındırlar. “Fanatikler”den cemaatten

¹⁷ A.g.e., s. 195 Ek C, tablo II.

¹⁸ Fanatik terimi, İsmâilî topluluğunun aşırı dindar üyelerini tanımlamak için kullanılmıştır.

ayrılanlara kadar geniş bir yelpazede yer alan kişilere defalarca, evlilikte eşler arasındaki uyumun hayati önem taşıdığı ve bu uyumun İsmâîlî bir çift arasında sağlanmasının, eşlerden biri İsmâîlî olan diğeri ise İsmâîlî olmayan bir çift arasında sağlanmasından daha olası olduğu söylenmektedir. Bu “seçici/seçkinci” anlayış tarzının, İsmâîlîliğin birlik ve bütünlüğünü devam ettirmek amacıyla oluşturulmuş bir yanılgı veya kendi kendini telkin etme metodu olup olmadığını söylemek zordur.

Okul, aile ve bunun gibi geniş bir İsmâîlî topluluğu vasıtasıyla gerçekleşen İsmâîlîler arası iletişim ve toplumsallaşma, egzogamiye yönelik bu tutumun güçlü bir şekilde içselleştirilmesi anlamına gelmektedir. Bir İsmâîlî ile nişanlı olan yirmi üç yaşındaki Tanzanyalı bir sayman şunu öne sürmüştür. *“Topluluk dışından evlenmek sorunlara davetiye çıkarır. İnancımız bizim temel bağımızdır...”* Lisansüstü eğitim gören bir İsmâîlî öğrenci de şu şekilde fikir beyan etmiştir: *“Evlilik, kültürel ve dinsel nedenler ile iki İsmâîlî arasında yapılmalıdır.”* Bizim de aralarından üçüyle röportaj yaptığımız, azınlıkta kalan bir grup İsmâîlî, İsmâîlîlerin dış evlilik yapmasına sıcak bakmaktadır. Dış evlilik konusunda onlara yönelttiğimiz soru üzerine, artık görüşlerinin değiştiğini, ancak her durumda topluluk içinden evlendiklerini belirterek; “bu böyledir” söylemi ile devam ettiler. Aralarından bir tanesi, kendisinin ve diğerlerinin sadece bir İsmâîlî ile evlenmeyi düşünecek şekilde yetiştirildiği üzerinde durdu. Bununla beraber bir diğeri söylediğine göre, görünürde başarılı dış evlilikleri ile tanınan sekiz İsmâîlî, tam olarak memnun değildi; çünkü kadın veya erkekten bir tanesi Cemaatten uzak kalmak zorundaydı.

Ayrıca kamu hizmetinde çalışan, otuz yaşlarında bekâr bir memur, alışılmış bir şekilde, evlilik niyeti olduğunu ve sadece bir İsmâîlî ile evleneceğini söyleyerek *“Topluma zıt düşerek yapılan birçok evlilik yıkılır, çünkü bu durumda fikir çatışmaları, ilgi alanı ayrılıkları ve iletişim sorunları ortaya çıkar,”* diyerek devam etti. “Hataya düşüp” agnostik olan ve yirmili yaşlarının sonlarında “Cemaatin kendisine sağladığı güven için” cemaate geri dönen bir İsmâîlî, evliliği “dinî bir durum” olarak tanımlamıştır. Bu kişi aynı zamanda bir İsmâîlî ile nişanlıydı. *“Bir İsmâîlî ile evlenmek cemaati yıkılmaktan, imânı da zayıflamaktan korur. İki İsmâîlînin daha çok ortak noktası vardır. Dahası, akrabalar, onlara cemaat dışı evliliklerden uzak durmalarını telkin etmektedirler,”* şeklinde fikir beyan eden bir İsmâîlî şöyle devam etmiştir; *“Kuzenim, cemaat dışı bir evlilik yaptı ve ailesi ile çok zorlu zamanlar yaşadı.”* Tanzanya’da sıradan biri, alaycı ve beğenmez bir biçimde,

“*şu yabancı ile evlenen senin oğlun (veya kızın) değil mi?*” şeklinde bir soru sorabilir. Bu bağlamda İsmâîlîler arasında, toplumun kültürel kimliğine, birlik ve bütünlüğüne karşı bir tehdit olarak algılanan egzogamiye yönelik büyük bir korku vardır.¹⁹ İsmâîlî topluluğu ile müşterek olan bağlar –bazılarının dediği gibi, inanç bakımından- başarılı bir evliliği garantilemektedir. Bu son noktadan referans alarak söylenmelidir ki; İsmâîlî çiftlerin boşanması düzen tarafından yasaklanmamış olmasına rağmen pek sık görülmemektedir.

İsmâîlîlikte cemaatle ilgili bir “varsayım” vardır. Bu durum, kısmen dinî bir cemaat içerisinde doğmuş olmaktan kaynaklanır. Bir İsmâîlî’ye “*Sen kimsin? Bir Ugandalı mısın, bir Kenyalı mısın, bir Tanzanyalı mısın, ya da Hindistanlı mısın?*” diye somak, şu şekilde verilecek belirsiz bir cevaba davetiye çıkarır; “*Ben öncelikle bir İsmâîlî olduğumu düşünürüm ve sonrasında...*” İsmâîlîler, genel hatlarıyla, içerisinde doğdukları dini topluluğa, dil, eğitim ve aile yaşantısına dayalı bir toplum modelinde toplumsallaşma eğilimi göstermektedirler. Genel manasıyla kan, dil, gelenek ve eğitim uyumunun, cemaatten ayrılıp, sonrasında cemaatin telkinlerine geri dönenlerde olduğu kadar, sıradan İsmâîlîler üzerinde de güçlü bir baskısı vardır. Neredeyse bütün bu geri dönüş vakalarında, cemaate karşı duyulan özlem, kişinin kendi çevresiyle bağlarının kopması ve yalnız kalma korkusu vardır. O nedenle birinin hısmına, komşusuna ve din kardeşine bağlı olma duygusu bu yüzdendir dersek yanlış olmaz. Aslına bakılırsa, ben, en azından iki haftada bir cemaati ziyaret etmeyen bir İsmâîlî tanımadım, hatta bu önermeye toplulukta ateşli tartışmalara katılan “agnostikler”, şüpheciler ve diğerleri de dâhildir.

Buradan görüleceği üzere “yoldan çıkanlara” ve “cemaatten ayrılanlara” karşı kesin bir hoşgörü vardır, ancak bu tarz bir pozisyonla yakın ilişkileri olan birinin söylediği üzere; “*kardeşlerimiz/kız kardeşlerimiz ile iyi geçiniriz, ancak onlarla İsmâîlîlik üzerine konuşmayız.*” İsmâîlîlikte komşu, hısım ve din kardeşleri arasındaki bağlılık, pratik bir gerekliliğin, ortak ilgi alanlarının, yüklenilen sorumlulukların, kişisel etkileşimlerin bir sonucudur; fakat aynı zamanda ölçülemez boyuttaki dış etkileşimler, kendi kendine bağlanma olarak da atfedilebilir. Dış evlilik algısına baş kaldıran genç İsmâîlîler, eşleri İsmâîlî olmasa bile, ailelerinin onları kabul etmek ve yavaş yavaş bu evliliğe razı olmak zorunda kalacakları konusunda ısrar etmektedirler. Ancak, bırakılan intiba, aileye ve geleneklere bağlılığın neredeyse dokunulmaz olduğu şeklindedir. Aynı

¹⁹ P. B. Clark, Baskısı kalmamış eser, s. 195.

durum, domuz etinden uzak durma ritüeline riayet etme durumu için de geçerlidir. “Topluluktan ayrılmalar” ve cemaatle ilgili her seviyedeki ateşli tartışmalar, böyle bir toplumsal ritüelin ihlal edilmesinin son derece zor olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ihlal, cemaatin –doğal bütünlüğün- yapmayacağı bir şey olacaktır. Baş kaldıran genç İsmâîlîler, liderlerini, konsey üyelerini, ritüelleri ve bunun gibi şeyleri rahatça eleştirebilmektedirler, ancak onlara domuz eti yiyip yemeyecekleri konusu sorulursa, psiko-somatik bir reaksiyon ortaya çıkar. Alın tam anlamıyla gerginleşir, çizgiler/yarıklar oluşur ve toplumun az çok sıradan, açık, kritik, kapsamlı olmayan değerlendirmesinin yerini belirli bir yoğunluk ve derin bir iç gözlem alır. Böyle ilkel bağların genel gücü İsmâîlî’den İsmâîlî’ye değişiklik gösterir, ancak bu bağlar kalıcıdır ve ortadan kaldırılması zor görünmektedir.

Daha önce de değinildiği gibi Londra’daki İsmâîlîliğin sosyal temelleri, Doğu Afrika’da görülenden daha çok “kişisel alan” algısı üzerine kuruludur. Dahası, İsmâîlî Futbol Kulübü, edebiyat, film kulüpleri ve sinema toplulukları gibi “ikincil” kuruluşlar, kişisel alana yönelik ihtiyaçlara daha çok hitap etmektedir. Birinci bölümde ana hatlarıyla belirtilen birincil ve toplumsal kuruluşlar, İsmâîlî kutsal düzenini Doğu Afrika’da geçmişte ve günümüzde olduğu gibi devam ettirmemektedir. Londra’da görülen birey tabanlı İsmâîlî dindarlığı, birincil toplumsal kuruluşlardan etkili bir destek ya da onay almamaktadır. Bu nedenle cemaat merkezli, dini konseptte dayanan “geniş aile” sistemi tarafından desteklenen çekirdek aile, İsmâîlî sistemini devam ettirmede belirleyici rol oynar.

Bu sistem, çekirdek aile dışındaki bireyler tarafından da desteklenmektedir. Arkadaşlar, komşular, iş hayatında ve hobi alanında şekillenen hizip grubu üyeleri, diğerlerine karşı belirgin bir şekilde vazife gören ve sistemin/topluluğun “alt-oluşumları” ve/veya “alt-toplulukları” olarak şekillenen birer İsmâîlî olmaya yatkınlık gösterirler. Bu tip oluşumlar Cemaathâne ile bir dereceye kadar bütünlük içinde olma eğilimindedirler. Bir İsmâîlî her Cumartesi günü Cemaate katılır, çünkü onun “çevresi” orada olacaktır. Cemaathâne’deki sınırlı alana bağlı olarak, bu katılım gitgide daha fazla kurallaşmış bir ilke haline dönüşmektedir. Aynı zamanda İsmâîlîler sıkı kart oyuncularıdır ve İsmâîlî yerleşiminin çok da seyrek olmadığı bölgelerde oyun kulüplerine rastlanabilmektedir. “Dinsel elitler” de hep birlikte bu kulüplere ilgi gösterirler ve bilirler ki, buradaki “katılımcılar” Cemaat’in

üyelerindedir. Bu alt-oluşumlar, içerik olarak belirgin değişiklikler ile karakterize olmasına rağmen yapısal olarak benzerdirler. Aynı şekilde bunlar nispeten esnek ve değişkendirler. Bu bağlamda “Krizler” ile bir araya gelmiş ve toplumsal yapıları sağlamlaşmış İsmâîlîler, henüz birlik ve ayrılığın pozitif modelleriyle şekillenmemiştir.

Londra’daki İsmâîlîliğin vaziyetine bakıldığında, bir kişi birincil toplumsal kuruluşların zayıfladığı yerde bağlı olduğu grupla karşı karşıya gelebilmektedir. Ancak, grup ile kişiyi bir arada tutan bağlar ciddi olarak zarar görmemiştir. Çünkü bu beraberlik bağı oldukça güçlüdür; örneğin Londra İsmâîlîleri’nin %65’den fazlası Cemaat’e haftada en az bir kere katılmaktadır.²⁰ Dahası, toplumsal bağlar dış evliliklerin sıklığının az görülmesi nedeniyle, ziyadesiyle güçlüdür. Evlilik durumları ile ilgili röportaj yaptığım bütün İsmâîlîler ve onların eşleri, yaşamları boyunca İsmâîlî akaidine bağlı kalacaklardır. Zira yakın akrabalarının %90 gibi çok yüksek bir oranı ve yakın arkadaşlarının %78’i İsmâîlîdir.²¹

Londra’da bile İsmâîlîlerin büyük bir çoğunluğu yakın ilişkilerini İsmâîlî-Müslüman alt-toplulukları ile kurmaktadır. Bu gibi durumlar gösteriyor ki; toplumsallık bağları ve birlik yapısı genel anlamda güçlü kalma eğilimindedir. Dahası, birçok İsmâîlinin evrensel ruhu ikrar etmesine ve hatta bazılarının Roman Katolik ve Anglikan kiliselerine veya ara sıra Sunnî camilerine gitmesine rağmen, başka bir dine geçme fikrinin yasak/lanetlenmiş olduğu açıktır. Buradan hareketle İsmâîlîler, diğer Müslüman gruplarını İsmâîlîlik gibi “tek ve doğru” bir inanç içine alma temeli üzerine örgütlenerek bir birlik olmayı tercih edecektirler.

İsmâîlî cemaatini, yerleşme ihtiyacı ile göç eden ve avam bir topluluğun kayda değer bir alt topluluğu olarak görmek doğru olmadığı gibi, bu topluluk böylesine katı bir algılama biçimi içerisinde etnik bir grup olarak da düşünülemez. İsmâîlîlik, etnik grup kimliği olmadan da bu işlevi gerçekten yerine getirmektedir. Londra İsmâîlîleri genellikle Hindistan, Pakistan ve Doğu Afrika kökenlidir. Genellikle bir İsmâîlî’nin Hindu kökenli –örneğin Bombaylı-birisi ile, Doğu Afrikalı bir İsmâîlî’den daha çok ortak noktası vardır. Ancak, Doğu Afrika İsmâîlîleri daha çok kendi aralarında bir grup kurmaya ve ona

²⁰ a.g.e, s. 196, ek C, tablo III.

²¹ a.g.e, s 196.

sadık kalmaya eğilimlidir. Bununla birlikte Doğu Afrika İsmâîlîleri arasındaki soydaşlık, birlik ve topluluk bağlarının bazı dayanaklarını temellendirmektedir. Yine de Hindistanlı ve Pakistanlı İsmâîlîler arasında veya Doğu Afrikalı İsmâîlîler ile Hindistanlı ve Pakistanlı İsmâîlîler arasında belirgin bir ayrım yoktur.

Elbette Londra'daki ikinci ve üçüncü nesil İsmâîlîlerin nasıl bir davranış içerisinde bulunacağını kestirmek zordur. On altı, yirmi bir yaş arası bazı İsmâîlîler ruhsal olarak topluluğu reddetmişlerdir ve aile baskısı yüzünden çift kutuplu bir yaşam sürmektedirler. Ancak İsmâîlîler ibadet, kılık-kıyafet, çalışma ve değer odakları gibi konularda esas cemaatle özdeşleştirilme sorunlarıyla yüzleşmek zorunda değildirler. Esas cemaat, gerekli olduğu zaman değer odaklarının “biçimlenmesine” yön verebilmektedir. Bir İsmâîlî'nin dediği gibi: “İnancın önümüze sunabileceği kültür modelleri her ne olursa olsun, yine de ortodoksi atmosferinde gelişemez.” İsmâîlîler davranış kalıpları ve “kişisel alanın” sağlanması – örneğin etnik ve moral standartları- ile ilgili yaygın trend ve modalara zâhiri olarak uymaya hazır ve heveslidirler ve bu konuda resmi olarak da teşvik edilirler. Bu nedenle ikinci nesil İsmâîlîler, alışılmışın dışında ve yabancı olan birtakım yollara ışık tutmak için uğraşmak zorunda kalmayacaktır. Bu yüzden özdeşleşmenin artmasına bağlı olarak, esas cemaat ile “önce reddet ve sonra geri dön” modeli arasında bir bağ olmayabilir.

Londra'daki İsmâîlîlik, gençleri ve orta sınıfı içlerine katabilmek adına güçlü girişimlerde bulunmaktadır. Zamanın İmam'ı bütün İsmâîlî konseylerine, kendi topluluklarına genç insanlar getirmelerini tavsiye eder. Londra cemaatinde kuruluşların çoğu başlangıç evresinde olmasına rağmen, İsmâîlî derneklerinde genç İsmâîlîler (yirmi otuz yaş arası) bulunmaktadır. İçlerinden biri -Tanzanya kökenli bir İsmâîlî-, toplulukta kalıcı ve onaylanmış bir görev için çok heveslidir. Aynı zamanda o İngiltere'de dört yılını geçirmiş olan bir muhasebecidir. Ayrıca her hafta yaklaşık yüz kadar İsmâîlî için düzenlenen bir karşılaştırmalı din kursunda konuşmalar yapmaktadır. O burada, İsmâîlîliğin esnekliğini ve İmamiye inancının kilit noktasının altını çizmektedir; İmam takip edilmelidir, ona karşı gelmek basit bir Müslüman haline gelmek demektir. Rusya ve Çin'deki İsmâîlîler, manevi olarak İmam ile bağlantı halindedirler ve onunla yabancı bir ülkeden gelmiş olan nişanlısını, ayrıca bütün İsmâîlîleri bir araya getiren ve onları birbirine bağlayan İmamın sahip olduğu bu inançtır. Karşılaştırmalı din üzerine verdiği dersler, İmamiyenin rolünü vurgular ve

İsmâîlîliği bir mezhepten ziyade bir cemaat olarak tanımlamaktadır. Bu İsmâîlî bir “fanatik” olarak nitelendirilmelidir ve onun gibi daha pek çokları vardır. Tıpkı diğerleri gibi o da, Doğu Afrika’dan aktarılmalarının kendi üzerinde veya arkadaşlarının üzerinde çok fazla etkisi olmadığını, dini inançlarının saygınlığıyla ifade etmiştir, çünkü Doğu Afrika’da iken inançları zaten şekillenmiş ve İsmâîlîler başından beri topluma karşı sadık ve inançlı birer kimse olarak yetiştirilmişlerdir. Bununla beraber, diğer yeni mezunlar ve lisansüstü öğrenim görenler Eğitim Departmanında konferanslar vermekte, “şüpheciler” için inanç problemleri ile ilgili tartışmalar düzenlemekte ve gençler için din bilgisi derslerinin okutulduğu sınıflar oluşturup eğitim verilmesi işini üstlenmektedirler. Bu yüzden önemli konularda genç İsmâîlîler belirleyici pozisyonlarda yer almakta ve toplulukta etkili çalışmalar ortaya koymaktadırlar.

İç evlilik, sosyo-dini komünalizmin bel kemiği olduğu için, bununla ilgili davranış ve değişiklikler, komünalizmin gücüyle ilgili değerlendirmeler açısından önem taşımaktadır. Grup üyelerinin, topluluk içinden biriyle evlenmelerinin akıllıca olup olmadığı sorusuna verilen kaçınılmaz cevap olumludur. Elimizdeki verilere göre, bu cevap İsmâîlîlerin % 93’ü için geçerlidir, ancak bir İsmâîlînin bana söylediğine göre, bu oran dahi düşüktü ve aslında bütün İsmâîlîler bu bakış açısına sahiptir. Ayrıca arkadaşlıkları, bir kişinin grubu içinde sınırlı tutmak ile ilgili belirgin bir tutum yoktur, ancak iş bağlantıları ve dernekler daha az bağımsız ve daha çok yaygın olmasına rağmen, birincil arkadaşlıklar topluluğun ana çerçevesi içinde şekillenmektedir. Ancak kesin suretle evlilik, soydaşlık ve birincil arkadaşlıkların saygınlığı ile toplumsal ve derneksel bağlar İsmâîlîlik’te güçlenmiştir, diyebiliriz.

Son olarak, İsmâîlîliğin yakın tarihi – genel olarak Uganda’daki pozisyonlarının güvensizliği nedeniyle Uganda’dan ihraç edilmeleri- kendi halkı için hayati önem taşıyan başarılı bir lider yaratmıştır. Kriz boyunca ve güvensizlik zamanında bir toplum, kendilerini temsil eden kişi ile kurtuluşu birebir özdeşleştirme eğilimindedir. Bu eğilim, İsmâîlîlerin geçmişte yaptığı ve hala da yapmaya devam ettiği bir şeydir. Cemaat, görünen parçalarının toplamından daha fazlası olarak algılandığı için (ekonomik ilgileri veya etnik kriterleri ne olursa olsun), İsmâîlî toplumunun varoluşunun somut bir simgesinden daha fazlası haline gelmiştir. İmam’ın taşıdığı “büyük adam” vasfı şuan daha fazlasını ifade etmektedir. Onun otoritesi manevidir, toplumsal değeri temsil eder, onun gücü toplumun öneminin ve gerçekliğinin yaşayan sembolü

olduğu için sıradışıdır. Bu nedenle, yakın tarih ve gelecek, İsmâîlîler için inançlarının merkezi öğretilerini, bu öğretinin önemini, cemaat ruhunun güçlendirilmesini ve İmam'ın kanatları altında korunmasını ifade eder. O, gelenek ve İslâm ile kurulan bağıdır, zamanın “politik” lideridir, Tanrı'nın suretidir ve “kutsal olan” ile “kutsal olmayan”ın sentezidir.